

Medeltidens jordbruk

Av Janken Myrdal

Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid. 1–22. Helsingfors, Köpenhamn, Malmö, Oslo 1956–1978. 7 250 s., ill.

Den historieintresserade som första gången stöter på Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid blir nästan utan undantag omåttligt förtjust. Här tycks allt väsentligt vetande finnas samlat, och utförliga litteraturhänvisningar leder vidare på varje område. Lexikonet har också blivit standardverket för all kulturhistorisk forskning inte bara för medeltiden, utan även för senare perioder, och medeltidsforskaren tar gärna sin utgångspunkt i lexikonets artiklar när han skall ge sig in på ett nytt område. Kulturhistoriskt lexikon är ett av de mest grundläggande verken inom historieforskningen som överhuvudtaget har givits ut i Norden. Lexikonet innehåller en överväldigande mångfald. Över 700 författare har på över 7 000 sidor i cirka 4 000 artiklar behandlat de mest skilda äm-

nen.¹ Jag har valt ut ett ämne, jordbruk, och skall försöka belysa hur detta behandlats i lexikonet.

En brist hos Kulturhistoriskt lexikon är att det inte finns något systematiskt register. Den som är intresserad av exempelvis mått och vikt är tvungen att bläddra igenom hela lexikonet eller åtminstone hela det alfabetiska registret. Jag har här gjort en sammanställning av jordbruksartiklarna. En systematisk sammanställning har i sig alltid ett visst mått av godtycke. Jag har tagit med de artiklar som i huvudsak behandlar jordbruksförhållanden eller som innehåller viktiga avsnitt om jordbruk. En snäv begränsning till åkerbruk och boskapsskötsel har iakttagits, trädgårdsskötsel är ej med. Inte heller förädlingen av råvarorna som malning, smörkärning, slakt eller mältning, är medtagen. Hela den sociala och äganderättsliga delen med

¹ Om lexikonets tillkomst och organisation se John Granlund i RIG 1979 s. 17–21.

exempelvis byalag och skiftesväsen har lämnats åt sidan, liksom handel med uppslagsord som kornhandel och smörhandel, även om dessa förhållanden haft ett stort inflytande på jordbruket. Det har inte heller varit möjligt att ta med alla artiklar där jordbruk nämns i förbigående, i så fall skulle listan blivit åtskilligt längre.

Åker, äng och odlingsystem

Ager. 1: 32–54, 21:79 A. Steensberg.
 Draen o draening. 3: 352–354. A. Steensberg.
 Eng. 3: 624–631, 21: 147 A. Steensberg, L. Reinton, A. Oja.
 Envangsbrug. 3: 686–693. A. Steensberg, H. Björkvik.
 Fornåkrar. 4: 523–527, D. Hannerberg, H. Björkvik, A. Steensberg.
 Forte. 4: 536–539. A. Steensberg.
 Graemarksbrug. 5: 515–516. A. Steensberg, D. Hannerberg, H. Stigum.
 Gödsling. 6: 19–24. J. Granlund, K. Vilkinson, A. Steensberg, L. Reinton, J. Benediktsson.
 Jordbruk. 7: 621–634. T. Lagerstedt, S. Ljung, A. M. Soiminen, R. Rosén, A. Steensberg, M. M. Lárusson.
 Kog. 8: 620–621. A. Steensberg.
 Löt. 11: 158–165. H. Ståhl, F. Hedblom, Å. Granlund.
 Nyodling. 12: 393–403. D. Hannerberg, A. Steensberg, H. Hovstad, E. A. Virtanen.
 Odlingssystem. 12: 511–513. D. Hannerberg.
 Overdrev. 13: 61. O. Widding.
 Reitbruk. 14: 33–34. H. Björkvik.
 Svedjebruk. 17: 486–501, 21: 326. K. Vilkinson, G. Berg, H. Björkvik, S. Thorarinsson, A. Steensberg, K. Hald.
 Tovangsbrug. 18: 536–539. S. Gissel, K. Vilkinson.
 Trevangsbrug. 18: 624–626, S. Gissel.
 Vang. 19: 485–493. O. Widding, E. Jutikkala, K. Hald, O. T. Beito, H. Ståhl, D. Hannerberg.
 Vret. 20: 261–263. M. Eriksson, O. Widding, C.-E. Thors.
 Ångsskötsel. 20: 541–543. G. Berg.

Åkerväxter

Byg. 2: 405–407. A. Steensberg.
 Hampa. 6: 105–109. I. Granhall, T.-I. Kaukonen, A. Steensberg, O. A. Hoeg.
 Havre. 6: 267–269. O. A. Hoeg, A. Oja.
 Hestebønne. 6: 523–524, 21: 197–198. J. Lange, A. Oja.
 Hvede. 7: 172–175. K. Jessen, H. Hjelmqvist, E. Kivikoski, G. Kerkkonen, M. M. Lárusson.
 Kornal. 9: 166–167, T. Lagerstedt, G. Olsen, H. Björkvik, M. M. Lárusson.
 Lin. 10: 578–582. J. Lange, M. Hoffmann, T.-I. Kaukonen, M. M. Lárusson.
 Rovor. 14: 431–433. H. Hjelmqvist.
 Råg. 14: 551–558. H. Hjelmqvist, K. Vilkinson.
 Tistel. 18: 392–393. I. Christiansen.
 Ugras. 19: 262–270. O. A. Hoeg, P. Einarsson, J. Lange, H. Hjelmqvist, K. Vilkinson.

Aerter. 20: 578–582. J. Lange, B. Eithun, H. Hjelmqvist, K. Vilkinson.

Redskap och metoder vid odling och skörd

Brynestein. 2: 285–288. R. Falck-Muus.
 Grep. 5: 452–455. A. Steensberg, K. Vilkinson, H. Stigum.
 Hakke. 6: 49–50, 21:192–193. A. Steensberg, H. Stigum, K. Vilkinson, J. Myrdal.
 Harv. 6: 239–240. J. Granlund, N. Valonen.
 Hesje. 6: 521–522. H. Stigum.
 Hestesko. 6: 545–548, 21: 198. A. Liestöl, R. Norberg, N. Valonen.
 Hömått. 7: 300–301. S. O. Jansson, H. Björkvik, M. M. Lárusson, A. Oja.
 Lauv, lauving. 10: 357–361, 21:271. A. Ropeid, J.P. Lamm, K. Vilkinson.
 Lie, liesmide. 10: 539–543. A. Nyman, K. Vilkinson, M. M. Lárusson.
 Plogland. 13: 328. S. O. Jansson.
 Plov(ard). 13: 330–350, 21: 297. A. Steensberg, R. Jir-low, K. Vilkinson, H. Stigum.
 Räfsa. 14: 584–586. J. Granlund.
 Seldon. 15: 106–117. H. Hagar.
 Sigd. 15: 180–185. H. Stigum, J. Granlund, K. Vilkinson.
 Skovl. 15: 672–674. G. Lerche, A. Steensberg, R. Norberg.
 Skörd. 16: 149–155, 21:316. J. Granlund, K. Vilkinson.
 Slätter. 16: 230–240. J. Granlund, M.M. Lárusson, K. Vilkinson.
 Snes. 16: 343–344. P. Rasmussen, S. O. Jansson.
 Snidel. 16: 347–348. H. Stigum, O. Höjrup.
 Spadbruk. 16: 444–447. M. Eriksson.
 Spade. 16: 447–454. G. Lerche, R. Norberg, H. Stigum, K. Vilkinson.
 Sådd och sättning. 17: 660–664. J. Granlund, H. Björkvik, J. Benediktsson.
 Trave. 18: 575. S. O. Jansson.
 Trösk. 19: 32–37. J. Granlund, A. Ropeid, K. Vilkinson.
 Vagn. 19: 430–436, 21:332. G. Berg, J. Benediktsson.

Boskapsskötsel

Beite. 1: 420–424. L. Reinton, S. Suvanto.
 Biskötsel. 1: 631–634. A. Sandklef.
 Driftfae. 3: 310–313. A. Steensberg, G. Hafström.
 Ejermaerke. 3: 543–548, 21: 146. M. M. Lárusson, L. Reinton, A. Steensberg, G. Hafström.
 Fjerkrae. 4: 387–392. A. Steensberg, A. Oja, L. Weiser-Aall, J. Benediktsson.
 Får. 5: 44–47. J. Bernström.
 Fåreavl. 5: 47–56. N. Oxenvad, J. Bernström, J. Granlund, A. Oja, L. Reinton, M. M. Lárusson.
 Fäbagge. 5: 56. S. Ljung.
 Geiteal. 5: 241–245. L. Reinton, J. Benediktsson, N. Oxenvad, A. Oja.
 Get. 5: 289–293, 21: 182. J. Bernström.
 Gäss. 5: 684–689, 21: 192. J. Bernström.
 Hund. 7: 64–74. J. Bernström.

- Husdjursygdomme. 7: 124–133, 21: 202. C. C. Matthiessen, G. Kerkkonen.
- Hyrde. 7: 201–208. A. Steensberg, R. Frimannslund, M. M. Lárusson.
- Häst. 7: 272–278, 21: 204. K. Vilkuna, A. Ropeid, P. Tuff, K. Hald, A. Steensberg.
- Kvaegavl. 9: 582–599, 21: 254–255. A. Steensberg, L. Reinton, M. M. Lárusson, T. Lagerstedt, A. Luukko, A. Oja, C. C. Matthiessen, K. Vilkuna.
- Kyrkjekrötter. 21: 255–257. H. Björkvik, G. Berg.
- Kyrslag. 10: 39–40. H. Björkvik.
- Mjölkhushållning. 11: 661–665. A. Olsson, K. Vilkuna.
- Mulkorg. 12: 5. J. Granlund.
- Nötkreatur. 12: 477–482, 21: 290. J. Lepiksaar, K. Vilkuna, S. Berge, T. Hatting.
- Renskötsel. 14: 72–76. B. Sommarström.
- Ringstav. 14: 338–339, 21: 308. G. Berg, H. Stigum.
- Rop. 14: 402–405. J. Granlund, M. Ramsten, K. Vilkuna.
- Skälla. 16: 89–92. R. Norberg.
- Svin. 17: 565–570. A. Ropeid, S. Berge, K. Vilkuna, J. Lepiksaar.
- Svineavl. 17: 570–582. A. Steensberg, G. Berg, A. Ropeid, J. Benediktsson, K. Vilkuna.
- Tjuder. 18: 409–412. M. Szabó.
- Traekdyr. 19: 8–13. A. Steensberg, A. Ropeid, J. Benediktsson, G. Berg, K. Vilkuna.
- Utegångshästar. 19: 376–379. G. Berg.
- Vallgång. 19: 478–480. J. Granlund, K. Vilkuna.
- Jordbrukets byggnader och hägnader*
- Fjös. 4: 399–404. H. Stigum, K. Eldjárn, A. Steensberg, J. Granlund, N. Valonen.
- Fäbod. 5: 56–61. F. Hedblom, A. Oja.
- Hegn. 6: 279–292, 21: 193. O. Höjrup, G. Hobroh, A. Oja, R. Frimannslund, M. M. Lárusson.
- Kviar. 9: 554–556. K. Eldjárn, L. Reinton, P. Hovda, H. Ståhl.
- Lada. 10: 129–139, 21: 259. O. Homman, N. Valonen, A. Steensberg, H. Stigum, K. Eldjárn.
- Ria. 14: 162–164. N. Valonen.
- Stall. 17: 31–34. G. Berg, H. Stigum, J. Benediktsson.
- Saeter. 17: 712–718. H. Björkvik, J. Benediktsson.

Har man läst dessa artiklar i en följd har man också läst den bästa genomgången av medeltidens jordbruk. Det är en splittrad men innehållsrik läsning. Här finns mängder av teorier, uppslag och faktamaterial. Många av författarna har bedrivit egna källforskningar och det flödar av källbelägg. Artiklarna har många olika författare, men några framträder mer än andra. Axel Steensberg dominerar helt som författare till artiklarna om danskt jordbruk, och Kustaa Vilkuna intar samma ställning vad gäller de finska artiklarna. För Norge intar Halvard Björkvik, Lars Reinton och Hilmar

Stigum de främsta platserna, och för Island har Magnús Már Lárusson och Jakob Benediktsson skrivit de flesta artiklarna. John Granlund och Gösta Berg har skrivit mest om det svenska jordbruket.

För de fem länderna används delvis olika källmaterial. För Island intar sagorna en dominerande plats, även för Norge används dessa. För den finska jordbrukshistorien spelar språkmaterialet en mer framträdande roll än i något annat nordiskt land, med hjälp av språkmaterialet kan man i Finland skilja mellan förmedeltida och medeltida kulturföreteelser och se varifrån de kommit. I det svenska materialet har medeltidslagarna en mycket framträdande roll, i Sverige har man tio landskapslagar och två landslagar bevarade, vilket är mer än i något annat nordiskt land. För Danmark har, till stor del tack vare Axel Steensbergs forskning, arkeologin fått en betydelsefullare roll än i de andra länderna. Medeltida inventarieförteckningar spelar en stor roll i artiklar från alla fem länderna.

En övergripande fråga rör förhållandet mellan boskapsskötsel och åkerbruk. Den allmänna uppfattningen är att boskapsskötseln ökade i betydelse under senmedeltid (Reinton: Kvaegavl; Steensberg: Lade). När gårdar ödelades övergick man till en mera extensiv drift. Det framgår på flera ställen att den medeltida boskapsskötseln var mera extensiv än senare tiders boskapsskötsel. Utegångshästar, som gick ute hela året, var vanliga över mycket större områden än senare (Berg: Utegångshästar). Extensiv svinavel med utgångssvin förekom (Lepiksaar: Svin), och svinens skogsbyte under ollontid var betydelsefullt (Steensberg: Svineavl). Den vuxna manliga herden var tydligen helt dominerande (Granlund: Vallgång) vilket tyder på en krävande vallning, vallgång på skogen var som senare det normala. Någon avel förekom knappast och den medeltida boskapen närmast minskade i storlek under medeltiden (Lepiksaar: Nötkreatur; Lepiksaar: Svin). ”Den medeltida boskapsskötseln svåraste problem var att hålla boskapen vid liv, ty vintertid i ladugården hotades den av svält, och när den sommartid gick på bete, hotades den av farsoter och rovdjur” (Luukko & Oja: Kvaegavl). Dessutom fanns det alltid risk för att boskapen skulle gå vilse under vallningen (Steensberg: Driftefae; Hafström: Driftefae).

Även om boskapsskötseln var primitiv tycks varje ko ha betraktats som värdefull. På detta tyder det stora antalet legokor, kor som arrenderades ut

en och en till olika gårdar mot en viss avgift till kons ägare. Framför allt var det kyrkans kor som hyrdes ut, men även andra jordägares (Steensberg: Kvaegavl; Reinton: Kvaegavl; Luukko & Oja: Kvaegavl; Björkvik: Kyrkjekrötter; Berg: Kyrkje-krötter; Lárusson: Leje). Korna betraktades således som en nästan lika värdefull fast egendom som jorden, vilket tyder på en stark ställning för boskapsskötseln. Detta system med legokor försvann efter medeltiden i Sverige, men levde kvar i Norge och på Island.

Korna var de centrala husdjuren. Korna gav mjölk men var förmodligen också viktiga som slaktdjur (Lepiksaar: Nötkreatur). Mjölkinningen var obetingat ett kvinnoarbete (Holtsmark: Kvinnearbeid). Även oxen hade en dubbelfunktion, som dragare och slaktdjur (Berg: Traekdyr). Nordgränsen för oxen som dragare var tydligen i stort sett densamma under medeltiden som under 1800-talet (Berg: Traekdyr; Vilkuna: Traekdyr). Bland övriga djur tycks fåret ha varit på frammarsch och geten på reträtt under medeltiden (Bernström: Get; Benediktsson: Geiteal), särskilt på Island fick fåret en dominerande ställning (Lárusson: Fåreavl). I Danmark förbjöds getter under 1400-talet på grund av de skador de åstadkom på hägnader och ungskog (Oxenvad: Geiteal). Fåret hade också den fördelen att det gav ull (Oxenvad: Fåreavl), och vadmal var en viktig bytesvara (Yrwing: Ullhandel).

Det stora antalet inventarier skulle kunna ge underlag för beräkningar om förhållandet mellan olika boskap och om antalet djur på en gård av viss storlek. Här skulle man kunna ta sin utgångspunkt i det ofta mycket fullständiga 1500-talsmaterialet. Exempelvis från Korsörs län i Danmark vet man att bönderna hade 4-6 kor i genomsnitt 1566 efter slakten (Steensberg: Kvaegavl).

Förutom av herdarna skyddas den växande grödan av hägnader. Åker och äng låg i allmänhet inom samma hägnad (Steensberg: Eng).

Kornet var i Sverige, Norge och på Island det dominerande sädeslaget, troligen även i Danmark, rågen dominerade i Finland och i östra Sverige ökade troligen rågens betydelse något under medeltiden (Hjelmqvist: Råg; Vilkuna: Råg). Havre tycks ha fått en ganska viktig roll i Norge under slutet av medeltid-början av nyare tid (Hoeg: Havre). Linodlingens centrum var kustlandet i mellersta Norrland och under senmedeltiden ökade odlingen av lin (Kaukonen: Lin).

Det fanns också viktiga regionala skillnader.

Svedjebruket hade en mycket stark ställning i Finland och förekom också i stora delar av Sverige, men knappast alls i Norge (Berg: Svedjebruk; Björkvik: Svedjebruk; Vilkuna: Svedjebruk). Egentliga fåbodar fanns på Island, i Norge och delar av Nordsverige, men är inte belagda utanför detta område under medeltiden (Hedblom: Fåbod; Björkvik: Saeter).

Tekniska nyheter är ofta svåra att belägga. Vilkuna menar att man på 1100-talet i Finland fick ett helt komplex av nyheter, med en ny typ av skära, en ny typ av slaga och gaffelplogen i samband med införandet av ett mer utvecklat svedjebruk (Vilkuna: Plov; Vilkuna: Sigd; Vilkuna: Svedjebruk; Vilkuna: Trösk). På språkhistorisk grund visar Vilkuna att den järnbeslagna spaden kom till Finland under medeltiden (Vilkuna: Spade), och att högårdret kom till Finland i slutet av medeltiden (Vilkuna: Plov). Det äldsta svenska belägget på järnskodd spade är en bild från 1100-talet (Norberg: Spade). Plogen med vändskiva kom troligen till Syd norge och Västsverige omkring år 1000 (Jirlow: Plov). Bågsåran infördes i Norden under medeltid (Granlund: Sigd). Den enkla hålsagan, som senare bara fanns i Nordskandinavien, förekom under medeltiden även i Mellansverige, dvs. i Lödösefynden (Granlund: Trösk). Hästskon kom i bruk under tidig medeltid i Norden (Liestöl: Hes-tesko). Sannolikt infördes selen med bogträn i norra delarna av Skandinavien redan under medeltiden (Hagar: Seldon). Därtill kan fogas att vattenkvarnen säkerligen infördes under tidig medeltid i Norden (Ek: Kvarnar).

Dessa uppgifter är bara ett axplock ur det rika faktamaterialet. Lexikonet gör naturligtvis ingen sammanfattning av sig självt, det är inte heller dess uppgift. Men med utgångspunkt från dess material kan man uppställa vissa frågor rörande jordbruket under medeltiden.

Om boskapsskötseln ökade i betydelse under senmedeltiden, hur skall detta mätas och beläggas? Kan man använda inventarielistorna för att se de långsiktiga förändringarna?

Om man förutsätter en övergång till en mer extensiv drift under senmedeltid, har denna också inneburit ett mindre arbetsintensivt åkerbruk med exempelvis ökat svedjebruk och ökad havreodling?

Det finns också ett samspel mellan åkerbruk och boskapsskötsel: boskapen gav åkrarna gödsel, åkrarna producerade havre åt hästarna och halm åt nötboskapen, för att skydda åkrar och ängar måste

dessa inhägnas och de inhägnade ängarnas storlek bestämde till stor del boskapsstockens storlek. Boskapskötsel och åkerbruk stod därför inte enbart i motsättning till varandra, och ökad boskapskötsel kan ha inneburit mer gödsel på åkrarna och ökade skördar per areal.

En annan faktor av betydelse är den ökade handeln och en allmänt fortskridande arbetsuppdelning i samhället. Den ökade linodlingen under senmedeltiden har säkerligen orsakats av en ökad efterfrågan, har också den ökade fåraveln påverkats av en ökad efterfrågan på ull och vadmal? Vad har senmedeltidens efterfrågan på smör och oxar betytt för jordbruksproduktionen, och omvänt vad har jordbrukets utveckling betytt för exempelvis gruvindustri och saltimport?

Den tekniska nivån och utvecklingen inom jordbruket bestämmer produktionens storlek. Har den tekniska utvecklingen varit ett jämnt framåtskridande eller har det funnits perioder av snabbare teknisk utveckling och andra av relativt stillastående? Om den tekniska utvecklingen varit mer sprängvis, har detta i så fall stått i något samband med samhällets övriga utveckling?

Dessa frågeställningar är inte isolerade från varandra. Handel och specialisering inom jordbruket, på exempelvis fårskötsel eller rågodling, och teknisk utveckling står i ett förhållande till varandra, dessutom spelar naturgeografiska förutsättningar in för de regionala olikheterna.

Kulturhistoriskt lexikon är ett verk som ger svar på många frågor, men också, och det är minst lika värdefullt, ett verk som tvingar forskningen vidare för att ställa nya frågor och ge sig in på hittills mindre utforskade områden.